

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»

на тему: **«Прикраси та елементи костюму
населення Північно-Західного Причорномор'я доби пізньої
бронзи – початку раннього залізного віку»**

**«Decorations and costume elements of population of North-Western Black Sea region
of the Late Bronze Age – beginning of Early Iron Age»**

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Панченко Ксенія Михайлівна

Керівник к.і.н., доц. Кіосак Д.В. _____

Рецензент к.і.н., ст.н.с. Охотніков С.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2019 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2019 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2019

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	7
1.1. Дослідження присвячені періоду пізньої бронзи.....	7
1.2. Дослідження кіммерійського етапу раннього залізного віку	24
Розділ 2. Пізньобронзові прикраси та елементи костюму Північно-Західного Причорномор'я	31
2.1. Шпильки.....	31
2.2.Браслети	40
2.3 Фібули.....	41
2.4. Персні, кільця та кільця-підвіски.	44
2.5. Підвіски	49
2.6. Бляхи і гудзики	51
2.7. Намистини та пронизки.....	52
2.8. Кулони та підвіски-амулети.....	62
Розділ 3. Прикраси та елементи костюму кіммерійського періоду раннього залізного віку	66
3.1. Ворворки	68
3.2. Металеві бляхи та гудзики	68
3.3. Налобні вінчики.....	69
3.4. Скроневі підвіски	69
3.5. Намистини та пронизки.....	70
3.6. Металеві шпильки	70
3.7. Браслети	71
3.8. Лунниці.....	71
Висновки	73
Список джерел та літератури	79
Додатки.....	1

ВСТУП

Дипломну роботу присвячено вивченню прикрас та елементів костюму епохи пізньої бронзи – початку раннього залізного віку на території Північно-західного Причорномор'я на основі артефактів з пам'яток даного географічного регіону.

Актуальність теми полягає в тому, що прикраси та елементи костюму – це унікальне джерело для вивчення не тільки культури населення відповідного періоду, а й структури тогочасного суспільства, його соціального розшарування, торгових та культурних зв'язків, рівню та ступеню виробництва в цілому. На сьогоднішній день відсутнє комплексне дослідження, котре містило би в собі аналіз прикрас та елементів костюму доби пізньої бронзи й початку раннього залізного віку з території Північно-Східного Причорномор'я та просліджувало б їх еволюцію на рубежі епох. Немає навіть спеціалізованих робіт, присвячених прикрасам населення Північно-Західного Причорномор'я у початковий (передскіфський) період раннього залізного віку.

Мета: комплексно проаналізувати прикраси та елементи костюму епохи пізньої бронзи – початку раннього залізного віку на території Північно-західного Причорномор'я.

Для досягнення поставленої мети в дипломній роботі необхідно вирішити такі **завдання:**

- ретельно дослідити історіографію питання, включаючи пов'язані з темою роботи праці загальноісторичного характеру та спеціальні праці;
- розглянути знахідки прикрас та елементів костюму з пам'яток культур, що мешкали на території Північно-Західного Причорномор'я за доби пізньої бронзи та початку раннього залізного віку;

- здійснити типологічний поділ знахідок прикрас та елементів костюму населення Північно-Західного Причорномор'я доби пізньої бронзи – початку раннього залізного віку;
- здійснити співвіднесення виявлених типологічних груп прикрас з археологічними культурами, що існували на території Північно-Західного Причорномор'я у вище зазначених хронологічних межах;
- простежити еволюційні зміни в прикрасах та елементах костюму населення Північно-Західного Причорномор'я від доби пізньої бронзи до початку раннього залізного віку.

Об'єктом дослідження є еволюція прикрас та елементів костюму на рубежі епох пізньої бронзи та початку раннього залізного віку на території Північно-західного Причорномор'я.

Предметом дослідження є прикраси та елементи костюму з пам'яток культур, що мешкали на території Північно-західного Причорномор'я під час доби бронзи та початку раннього залізного віку.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Північно-Західного Причорномор'я (в межах сучасної України).

Хронологічні межі: нижня хронологічна межа визначається початком періоду пізньої бронзи, який на території України припадає на XVII ст. до н. е., верхня хронологічна межа визначається закінченням передскіфського (кіммерійського) періоду раннього залізного віку на території України, що датується першою половиною VII ст. до н. е..

Методи дослідження: аналітичний, порівняльний-історичний, описовий, методи індукції та дедукції, статистичний, логічний, типологічний, хронологічний, історико-генетичний, метод картографування. Поєднання цих наукових методів дало можливість комплексно дослідити прикраси та елементи костюму епохи пізньої бронзи – початку раннього залізного віку

давнього населення Північно-Західного Причорномор'я, їх різновиди та розвиток.

Джерельна база за цією темою достатньо різноманітна. Ми маємо велику кількість археологічних знахідок прикрас та елементів костюму з розкопок стоянок, поселень, поховань, могильників та майстерень зазначеного періоду, знайдених у Північно-Західному Причорномор'ї. Велика кількість цих артефактів детально описана у звітах археологічних експедицій, публікаціях археологічних знахідок, наукових статтях та опубліковані у відповідних спеціалізованих виданнях.

Історіографія: Історія знаходження, описання, каталогізації та вивчення прикрас Північно-Західного Причорномор'я епохи пізньої бронзи – початку раннього залізного віку бере початок ще з перших археологічних досліджень на території України, проте довгий час це були не спеціалізовані роботи присвячені саме темі прикрас, а лиш згадки про них та їх опис в комплексі інших знахідок з досліджуваних пам'яток. Рідкі аналітичні роботи, що торкаються прикрас, розглядають їх поряд з іншими артефактами, характерними для окремих культур або певних територій. Найбільш детальну класифікацію прикрас цікавого для нас періоду для різних регіонів України приносять С. С. Березанська, Є. М. Черних, І. М. Шарафутдінова [18; 87; 92]. Великий внесок у розробку детальної типології, переліку та датування прикрас пізньої бронзи внесла С. С. Лисенко, вона також розглянула можливість використання прикрас в якості джерела для реконструкції вбрання населення України доби пізньої бронзи. Крім того використала прикраси як елемент одягу не тільки для реконструкції вбрання, але й як етнографічне, а, відповідно, й історичне джерело [57]. О. І. Тереножкін а у своїй загальній роботі «Кімерійці» присвятив один розділ мистецтву кімерійців, там він окрім іншого писав про притаманні цій культурі прикраси [82, с.173-185]. Детальний огляд історіографії за темою дослідження представлено в окремому розділі.

Структура роботи: робота починається зі вступу. Основна частина роботи складається з трьох розділів. Перший розділ присвячено історіографії за темою дослідження, він поділений на підрозділи, які включають роботи, що стосуються періоду пізньої бронзи, та роботи з кіммерійського періоду раннього залізного віку. Другий та третій розділи присвячено прикрасам та елементам костюму населення Північно-Західного Причорномор'я, за доби пізньої бронзи та передскіфський період раннього залізного віку відповідно. У підрозділах розглянуто окремі групи прикрас за типологією С. С. Лисенко. Робота завершується узагальнюючими висновками. Загальний обсяг роботи складає 95 сторінок, з них основного тексту – 76. Наводиться список використаних джерел та літератури (103 пункти) й додатки (7 сторінок). В додатках представлені археологічні матеріали опубліковані В. П. Ванчуговим, К. В. Горбенко, Е. О. Симоновичем та О. І. Тереножкіним.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи матеріали, пов'язані із заявленою тематикою, вдалося виділити певні закономірності, на яких доцільно наголосити у висновках до роботи. Насамперед необхідно відмітити особливості в історіографії питання.

Дослідження, присвячені епохам пізньої бронзи та початку раннього залізного віку переважно зосереджені на вивченні окремих археологічних культур або їх сукупностей на певних територіях. Роботи, в яких приділяється спеціалізована увага прикрасам та елементам костюму зустрічаються набагато рідше. Серед таких можна згадати узагальнюючу працю С. С. Лисенко, присвячену прикрасам періоду пізньої бронзи на території України. Авторкою розроблена чітка класифікація прикрас, наводиться поділ на географічні групи. Однак у своєму дослідженні С. С. Лисенко не виокремлює регіон Північно-Західного Причорномор'я, який, на нашу думку, заслуговує спеціальної уваги.

Історіографія наступного періоду даного дослідження, а саме початку раннього залізного віку, представлена дослідженнями кіммерійської культури. У вивченні історії та культури кіммерійців виділяються чотири періоди. Початковий період припадав на першу половину XX ст., коли дослідники намагалися співвіднести кіммерійців, згадки про яких знаходили в письмових джерелах, з нечисленними в той час археологічними матеріалами.

Другий період (50 – середина 70-ті рр.), характеризується масштабними археологічними дослідженнями, що дозволили виділити новочеркаську і чорногорівську групи пам'яток в Північному Причорномор'ї. З'явилися перші класифікації предметів кіммерійської культури і гіпотези про походження кіммерійців.

Третій період почався з публікації в 1976 р. узагальнюючої книги О. І. Тереножкіна «Кіммерійці», де були розглянуті два шаблі розвитку матеріальної культури кіммерійців і уточнене її датування (900–650 рр. до н. е.).

В цей же час були висунуті гіпотези, співвідношення новочеркаської або чорногорівської групи пам'яток зі скіфами або протоскіфами.

У 90-і рр. XX ст. почався четвертий період у вивченні історії та культури кіммерійців, коли були опубліковані монографії по кіммерійським пам'яткам окремих регіонів (Північний Кавказ, Подоння, лісостепове Подніпров'я), в яких пропонувалися типології різних категорій інвентарю і порушувалися загальні питання кіммерознавства. Були уточнені чи переглянуті окремі положення, висловлені О. І. Тереножкіним, зокрема хронологія новочеркаської і чорногорівської груп. Зараз існує напрочуд багато праць присвячених кіммерійській культурі, проте окремі праці про прикраси кіммерійців Північно-Західного Причорномор'я відсутні.

Варто також наголосити на відсутності комплексних досліджень, котрі містили би в собі аналіз прикрас доби пізньої бронзи та початку раннього залізного віку та простежувало б їх еволюцію та кардинальні зміни на рубежі епох. Саме у виокремленні пізньобронзових та кіммерійських прикрас регіону Північно-Західного Причорномор'я, їх типологізації та аналізі розвитку у межах зазначеного періоду і полягає наукова новизна даного дослідження.

Прикраси та елементи костюму епохи пізньої бронзи у Північно-Західному Причорномор'ї виявляні на пам'ятках білозерської та сабатинівської культур. Окремо в означених територіальних та хронологічних межах слід виділити шпильку з Бородінського (Бессарабського) скарбу, котрий пов'язують зі зрубною культурою та культурою багатоваликової кераміки.

У ході дослідження виявилось, що у похованнях представлені далеко не всі типи прикрас, які зустрічаються в ареалах певних культур – картину доповнюють знахідки в скарбах та на поселеннях, траплялися й випадкові знахідки. Наприклад, в поховальних комплексах сабатинівської культури прикраси взагалі не зустрічаються, хоча їх присутність широко зафіксовано на побутових пам'ятках, а значні матеріали, що походять з поселень і скарбів свідчать, що убранство населення сабатинівської культури було набагато

багатше, ніж це можна уявити по похованням. Так найбільша кількість металовмісних шпильок, браслетів і гривень датується розвиненим етапом епохи пізньої бронзи і на території Північно-Західного Причорномор'я відноситься до сабатинівської культури. В ареалі сабатинівських племен широкого вжитку набули шумливі підвіски. Використання трикутних рамок з кільцями по кутах і сокироподібних підвісок у складі великих шумливих підвісок підтверджується перебуванням їх на шпильці з кільцеподібною голівкою з Солонців.

Для білозерської культури притаманний такий тип прикрас як фібули, а саме – смичкові фібули. Поруч з ними три поховання білозерської культури поховання містили намиста, а в Лук'янівці знайдені також чотири дзвоноподібних підвіски. У Первомаївці разом з фібулою виявлені кільця-підвіски і підвіски з черепашок. У Плавнях знайдений тільки фрагмент фібули. До пам'яток, котрі містили декілька типів прикрас необхідно також віднести білозерський могильник Сивашівка, у якому наявні кістяна шпилька, два бронзові браслети три бронзові кільця-підвіски, хрестоподібна підвіска, дві бронзові спіральні пронизки та намистини з різних матеріалів. Матеріали поселень і скарбів показують, що реальний асортимент прикрас білозерської культури, як і в сабатинівської, також був значно багатший, ніж це можна уявити за матеріалами з поховань. Так, на ливарних формах виявлені негативи шпильок з кільцеподібною голівкою, а також круглих суцільнолитих браслетів. А в Новогригоріївський скарб входили круглі браслети, як суцільнолиті, так і з зімкнутими кінцями.

Наприкінці епохи пізньої бронзи серед різних культурних груп Правобережжя повністю зникають шийні гривні. Зокрема, для регіону Північно-Західного Причорномор'я, на якому ми зосереджені у даному дослідженні, вони зовсім не притаманні протягом всього періоду пізньої бронзи. Стають характерними невеликі прості шпильки і браслети, зокрема шпильки з кільцеподібною і петельчастою голівкою, одновиткові браслети.

Фібули, підвіски, кільця, бляхи, гудзики, намистини та пронизки в більшості випадків тільки доповнюють браслети та шпильки. Однак вони відіграють вирішальну роль в костюмі населення білозерської культури.

Місце прикрас в похованнях по відношенню до скелету не завжди вдається визначити однозначно. У тих випадках, коли прикраси безпосередньо пов'язані з похоронним оздобленням, шпильки перебували в районі грудей, рідше – голови, браслети – на зап'ястях. Зафіксовані також випадки знаходження на зап'ястях низки намистин. Скроневі кільця-підвіски і підвіски різних типів переважно знаходять в районі черепа, а намиста і підвіски, що входили в них – в районі грудей і шиї. Тут же зазвичай розташовані також кулони та підвіски-амулету із зубів тварин, а також більшість фібул. Однак в значній кількості поховань, про які є інформація по розташуванню прикрас, а їх переміщення по похоронній камері не зв'язують з пограбуванням, прикраси не вдається зв'язати безпосередньо із вбранням похованого. Мабуть, в даному випадку ми маємо справу не безпосередньо з похоронним вбранням померлого, а із супроводжуючим (коли прикраси знаходяться безпосередньо в межах могили) або супутнім (знахідки за межами ями або в насипу) інвентарем. При цьому не можна виключати, що частина прикрас, знайдених безпосередньо при скелеті, не були елементами похоронного одягу, а також входять в категорію «контактного» супроводжуючого інвентарю

З переходом до раннього залізного віку і опануванням нового металу залізо починають використовувати не лише для створення зброї, а й для виготовлення прикрас. У Північно-Західному Причорномор'ї яскравим прикладом цього слугують дві залізні кіммерійські шпильки (Богданівка та Велика Олександрівка).

Стосовно типів прикрас, які притаманні кіммерійцям варто зазначити нові типи прикрас, котрі були відсутні у попереднього, пізньобронзового, населення Північно-Західного Причорномор'я – це налобні вінчики, ворворки та лунниці. А з епохою пізньої бронзи їх пов'язують шпильки, браслети,

скроневі підвіски (або кільця-підвіски), металеві бляшки, гудзики, пронизки та намистини. При цьому подібні не лише типи цих прикрас, а й окремі знахідки: підвіска в півтора оберти з Траповки за своєю формою схожа на підвіски білозерської культури, також у могильниках білозерської культури знаходять аналогії прикрас у вигляді спіральних пронизок з поховання 1 кургану 1 біля с. Суворовка. Взагалі прикраси у вигляді підвіски в 1,5 обороту, пронизки з бронзового листа повторюють і намистини прикраси білозерських могильників. Серед прикрас кіммерійської культури зовсім відсутні персні та кільця, а браслети хоча і входять до числа знахідок, проте не були розповсюджені.

Зміна населення, що оточувало кіммерійців, позначалася на матеріальній культурі – насамперед кераміці та прикрасах – останніх. Наведені в цій роботі паралелі між прикрасами та елементами костюму епохи пізньої бронзи та передскіфського періоду раннього залізного віку у Північно-Західному Причорномор'ї дозволяють вважати білозерську культуру одним із основних джерел складання кіммерійських культурних традицій.

Прикраси та елементи костюму, виступаючи джерелом для реконструкції давнього убранства, є також важливим історичним джерелом. Часто саме завдяки їх співставленню ми можемо отримати датування різних археологічних пам'яток. Вік кіммерійського поховання 4 кургану 9 у с. Танкове визначається по поламаному і дуже тонкому бруску, а також петлеподібній бронзовій підвісці. Подібні бруски типові для найбільш ранніх кіммерійських поховань Північного Причорномор'я (Слободзея 3/3, Василівка 43/1, Миколаївка 1/4). У той же час вони не зустрічаються в добре датованих кіммерійських комплексах VIII – початку VII ст. до н. е. Петлеподібні підвіски з бронзового дроту знайдені в білозерських похованнях Північно-Західного Причорномор'я, при цьому вони відсутні в пізніх кіммерійських похованнях. Наведені факти дозволяють датувати комплекс з Танкове 9/4 першою половиною IX ст. до н. е. Цим же часом, імовірно, датується і кіммерійське поховання Траповка 1/9, що визначається схожістю прикраси у вигляді підвіски в 1,5 обороту з подібними

прикрасами білозерської культури з поховання Струмок 1/7. Близька підвіска виявлена і в зруйнованому кіммерійському похованні у с. Волоське в Подніпров'ї, яке супроводжувалося посудиною за формою і орнаменту близьким кераміці пізньої бронзи. У могильниках білозерської культури знаходять аналогії також прикраси у вигляді спіральних пронизок з кіммерійського поховання Суворове 1/6. Вони є одним з факторів, що визначають вік зазначених суворовських поховань в межах першої половини IX ст. до н. е., це одна з найбільш ранніх кіммерійських пам'яток чорногорівського типу у Північно-Західному Причорномор'ї. За поховальним обрядом і інвентарним набором архаїчним є і поховання в Новопетрівці. Воно наближене до поховань білозерської культури окрім поховального обряду та ін. ще й набором інвентарю, який включає бурштинове намисто золоту пронизку і браслет. Подібний інвентар є типовим для білозерських пам'яток Північно-Західного Причорномор'я.

Наприкінці важливо підкреслити, що застосування терміну «прикраси» залишається досить умовним. Велика кількість масивних кілець і суцільнолих «браслетів», бляхи, гудзики могли використовуватися в якості елементів кінської упряжі або нести суто функціональне навантаження (наприклад, масивні кільця цілком могли використовуватися в якості пряжок і відноситись вже до елементів костюму). Деякі гривні, браслети і персні зі спіральними щитками, що походять з Центральної Європи, явно грали роль захисного обладунку. Імовірно, таке ж призначення мав і ряд виробів з України. Можливо, як часто відбувається з багатьма виробами, функціональне призначення доповнилося, а потім і змінилося естетичним. Саме тому в даній роботі ми не виокремлюємо категорії «прикрас» та «елементів костюму», оскільки прикраси також могли нести не лише естетичне, а й функціональне значення.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. Гудкова А. В., Добролюбский А. О., Тощев Г. Н., Фокеев М. М. Отчёт о работе Измаильской новостроечной экспедиции Института археологии АН УССР в 1980 г. *Национальный архив Института археологии Национальной академии наук Украины (далее НА ИА НАНУ)*. № 1980/7, фонд экспедиционный № 9522.
2. Евдокимов Г. Л., Порущкий А. Г., Гершкович Я. П. Отчёт о раскопках курганов и поселения краснознаменской новостроечной экспедицией в Херсонской обл. в 1981 г. *НА ИА НАНУ*, № 1981/21.
3. Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Гошко Т. Ю., Марченко И. Л., Сердюков В. В. Отчёт о раскопках Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства орошаемых участков Каховской оросительной системы в Херсонской области в 1979 г. *НА ИА НАНУ*, № 1979/32, ф. эксп. № 9238.
4. Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А., Полин С. В., Шевченко Н. П., Черных Л. А., Марченко И. Л., Солтис О. Б., Сердюков В., Якунов С. А. Отчёт о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР у сс. Волчанск, Владимировка, Красное Акимовского р-на Запорожской обл. *НА ИА НАНУ*. № 1980/15.
5. Лесков А. М. Отчёт о раскопках грунтового могильника эпохи поздней бронзы у с. Широкое Херсонской области в 1961–63 гг. *НА ИА НАНУ*. № 1961–63/4б.- фонд экспедиционный № 4938.
6. Субботин Л. В., Дворянинов С. А. Отчёт о работе Дунай-Днестровской новостроечной археологической экспедиции в 1979 году. *НА ИА НАНУ*, № 1979/2, фонд экспедиционный № 9857.

7. Субботин Л. В., Дворянинов С. А. Отчёт о раскопках курганов Дунай-Днестровской новостроечной археологической экспедицией в 1978 году. *НА ИА НАНУ*, №1978/14, фонд экспедиционный № 8783.
8. Черненко Е. В., Лесков А. М., Болтрик Ю. В. и др. Отчёт о раскопках Каховской экспедиции в 1968 году. *НА ИА НАНУ*. № 1968/17.
9. Шапошникова О. Г., Балускин А. М., Гребенников Ю. С. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1984 г. *НА ИА НАНУ*. № 1984/9. 222 с.

Опубліковані джерела

10. Каталог выставки XI Археологического съезда въ Кіеве. (Въ здании Университета св. Владиміра). Киев, 1899. 301 с.
11. Каталог выставки XII Археологического съезда въ г.Харькове / под. ред. П.С.Уваровой. Харьков, 1902. 544 с.
12. Каталогъ украшений древностей коллекции В.В.Тарновского. Киев, 1898. 80с.

Література

13. Андрух С. И., Добролюбский А. О., Тощев Г. Н. Курганы у села Плавни в Низовьях Дуная. Одесса, 1985. 154 с.
14. Анфимов Н. В. Протомеотский могильник с. Николаевского // Сборник материалов по археологии Адыгеи. Майкоп: Майкопское книжное изд-во, 1961. Т. II. С. 103–126.
15. Анфимов Н. В. Сложение меотской культуры и ее связи со степными культурами Северного Причерноморья // Проблемы скифской археологии. Москва: Наука, 1971. С. 170–177.
16. Балагури Э. А. Культура Ноа // Археология Украинской ССР. Киев: Наук. думка, 1985. Т. 1. С. 481–489.
17. Балагури Э. А. Население Верхнего Потисья в эпоху поздней бронзы. Ужгород, 2001. 392 с.

- 18.Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев: Наук. думка, 1972. 267 с.
- 19.Березанская С. С. Могильник эпохи бронзы Гордеевка на Южном Буге // Советская Археология. 1999. № 3 С. 131–148.
- 20.Березанская С. С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наук. думка, 1986. С. 5–43.
- 21.Березанська С. С., Гошко Т. Ю., Самолук В. О. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь // Археологія. 2004. Вип. 1. С. 111–125.
- 22.Березанська С. С., Лобай Б. І. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бугі (попереднє повідомлення) // Археологія. 1994. № 4. С. 148–153.
- 23.Білокінь С. І. Бобринський Олексій Олександрович / Енциклопедія історії України: у 10 т. / під. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1. 306 с.
- 24.Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. Москва: Прогресс, 1990. 367 с.
- 25.Бруяко И. В. Ранние кочевники в Европе X – V вв. до н.э. Кишинев: Высшая Антропологическая школа, 2005. 358 с.
- 26.Бруяко И. В., Гизер С. Н., Дзиговский А. Н. Новые памятники предскифской эпохи из Северо-Западного Причерноморья // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварских культур. Тирасполь: НИЛ «Археология» ПГУ, 1997. С. 43–48.
- 27.Вальчак С. Б. Вооружение всадников и конская сбруя юга Восточной Европы в предскифский период: автореф. дис....канд. ист. наук: 07.00.06; ИА РАН. Москва, 2003. 30 с.
- 28.Вангородская О. Г. О связях культуры многоваликовой керамики по материалам украшений // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наук. думка, 1987. С. 38–48.
- 29.Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблемы формирования белозерской культуры. Киев: Наук. думка, 1990. 166 с.

30. Ванчугов В. П., Загинайло А. Г., Тощев Г. Н. Охранные раскопки кургана у с. Траповка Одесской области // Археологические и археографические исследования на территории южной Украины. Киев-Одесса: Наук. думка, 1976. С. 214–224
31. Ванчугов В. П. Фибулы белозерской культуры // CARPATICA-KARPATIKA. Ужгород: Вид-во УжНУ, 2004. Вип.31. С. 59–77.
32. Гершкович Я. П., Клочко В. И., Евдокимов Г. Л. Новокиевская литейная мастерская и проблемы хронологии сабатиновских памятников Нижнего Поднепровья // Советская Археология. 1987. № 2. С. 142–158.
33. Горбенко К. В. К вопросу о хозяйственной деятельности жителей поселения «Дикий Сад» // К 100-летию начала исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном : материалы междунар. науч. конф. Николаев, 2004. С. 76–85.
34. Горбенко К. В., Гошко Т. Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад // Археологія. 2010. № 1. С. 97–111.
35. Городцов В. А. К вопросу о киммерийской культуре // Труды секции археологии РАНИОН. Москва, 1928. Т. 2. С. 46–60.
36. Гребенников Ю. С., Требух О. А. Курган у с. Анатольевка на Тилигульском лимане // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. Київ: ІА НАНУ, 2001. С. 100–102
37. Гребенников Ю. С., Елисеев В. Ф., Ключинцев В. Н. Погребения предскифского периода в Южном Побужье // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наук. думка, 1984. С. 33–49.
38. Добровольський А. В. Знахідка талькових лив'ярських матриць мідяно-бронзової доби на Херсонщині. Херсон, 1930. 12 с.
39. Добровольський А. В. Ново-Олександрівська знахідка // Літопис музею. Херсон, 1929. Вип. 9. С. 29–32.
40. Добровольський А. В. Перше сабатинівське поселення // Археологічні пам'ятки УРСР. 1952. Т. IV. С. 78–84.

- 41.Добровольський А. В. Талькові ливарні матриці бронзової доби з Херсонщини // Археологія. 1950. Т. IV. С. 163–170.
- 42.Евдокимов Г. Л. Курганный могильник белозёрского времени у с.Первомаевка // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. Киев: Наук. думка, 1987. С. 107–126.
- 43.Козловська В. Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. акад. Заболотного (с. Чоботарка, Тульчинської окр.) // Хроніка археології та мистецтва. Київ, 1930. Ч. 2. С. 31–34.
- 44.Кривцова-Гракова О. А. Алексеевское поселение и могильник // Труды Государственного исторического музея. Москва, 1948. Вып. XVII. С. 59–172.
- 45.Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад. Москва: ГИМ, 1949. 28 с.
- 46.Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1955. № 46. 163с.
- 47.Крупнов Е. И. Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1948 г. // Уч. зап. Кабардино-Балкарского НИИ. Нальчик, 1950. Т. 5. С. 195–275.
- 48.Крупнов Е. И. Древняя история народов Северного Кавказа. Москва: АН СССР, 1960. 519 с.
- 49.Крупнов Е. И. Киммерийцы на Северном Кавказе // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1958. № 68. С. 176–195.
- 50.Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). Київ: Наук. думка, 1985. 163 с.
- 51.Кубышев А. И., Полин С. В., Черняков И. Т. Погребение раннежелезного века на Ингульце // Советская Археология. 1985. № 4. С. 144–154.
- 52.Лагодовська О. Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. 1948. Т. II. С. 62–77.

- 53.Лагодовська О. Ф., Захарук Ю. М. Нові дослідження Войцехівського могильника // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ: Наук. думка, 1956. Т. VI. С. 69–74.
- 54.Лесков А. М. О Северо-Причерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. Киев: Наук. думка, 1967. С. 143–178.
- 55.Лесков А. М. Курганы: находки, проблемы. Ленинград: Наука, 1981. 169 с.
- 56.Лисенко С. Д., Лисенко С. С. Діденко С. В. Шпильки з круглою шляпкою та вушком із зібрання Національного музею історії України // Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття. Київ: НМІУ, 2004. С. 191–196.
57. Лисенко С. С. Прикраси населення України доби пізньої бронзи: автореф. дис....канд. іст. наук: 07.00.04; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2006. 20 с.
- 58.Лысенко С. Д., Лысенко С. С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. // Археологические исследования в Украине 1999–2000 гг. Киев, 2001. С. 147–159.
- 59.Лысенко С. Д. К вопросу о локализации коммуникаций эпохи поздней бронзы в Правобережной лесостепи // Історична наука: проблеми розвитку : матеріали міжнарод. наук. конф. Секція "Археологія" (17–18 травня 2002, Луганськ). Луганськ: Вид-во СНУ ім.В.Даля, 2002. С.104–111.
- 60.Махортих С. В. Культура та історія киммерійців Північного Причорномор'я: автореф. дис....д-ра. іст. наук: 07.00.04; ІА НАНУ. Київ, 2008. 33 с.
- 61.Мелюкова А. И. Археологические данные о фракийцах на территории СССР в 1 тыс.до н.э. // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Москва: Наука, 1984. С. 224–234.
- 62.Мелюкова А. И. Итоги и задачи изучения взаимосвязей киммерийских и скифских племен с фракийцами в советской науке // Studia Thracica. София, 1975. № 1. С. 54–67.

63. Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. Москва: Наука, 1979. 254 с.
64. Островерхов А. С. Стекланные бусы из белозёрского могильника Будуржель // Курганы у села Плавни в Низовьях Дуная. Одесса, 1985. С. 139–151.
65. Отрощенко В. В. Белозёрская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наук. думка, 1986. С. 117–152.
66. Отрощенко В. В. Новый курганный могильник белозёрского времени // Скифский мир. Киев, 1975. С. 193–206.
67. Отрощенко В. В. Разведки левого берега Каховского водохранилища // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Киев: Наук. думка, 1971. Вып. 3. С. 10–12.
68. Отрощенко В. В., Шевченко Н. П. О восточной границе и восточных связях племён белозёрской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наук. думка, 1987. С. 131–144.
69. Пачкова С. П. О возможном месте находок у с. Вишенки вещей латенского и римского времени из коллекций В. В. Хвойко и Ф. П. Яновского // Музейні читання : матеріали наук. конф. Киев, 2001. С. 120–130.
70. Петров В. П. Зарубинецкий могильник (По материалам раскопок В. В. Хвойки в 1899 г.) // Материалы и исследования по археологии СССР. Памятники зарубинецкой культуры. Москва-Ленинград, 1959. № 70. С. 34–60.
71. Попандопуло З. Х. Верхнехортицкий могильник белозёрского времени // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Запорожье, 1999. С. 209–211.
72. Попова Т. Б. Бородинский клад. Москва: ГИМ, 1981. 20 с.
73. Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. Петроград: Огни, 1918. 186 с.
74. Рыбалова В. Д. К вопросу о хронологии некоторых групп памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине // Археологический сборник

- государственного Эрмитажа. Ленинград: Изд. Гос. Эрмитажа, 1961. № 2. С. 9–25.
75. Сафронов В. А. Датировка Бородинского клада // Проблемы археологии. Москва, 1968. Вып. 1. С. 75–128.
76. Свешников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области // Советская Археология. 1968. № 2. С. 159–168.
77. Смирнов Ю. А. Морфология преднамеренного погребения. Москва: РАН, 1997. 279 с.
78. Смирнова Г. И. Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой обл. // Краткие сообщения института истории материальной культуры. Москва, 1957. Вып. 70. С. 99–107.
79. Субботин Л. В., Островерхов А. С., Дзиговский А. Н. Археологические древности Буджака. Одесса: Гермес, 1995. 135 с.
80. Субботин Л. В., Черняков И. Т., Ядвичук В. И. Некоторые проблемы древнейшей истории Северо-Западного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья. Киев: Наук. думка, 1976. Вып. 8. С. 186–201.
81. Сымонович Э. А. Ингульский клад // Советская Археология. 1966. № 1. С. 127–142.
82. Тереножкин А. И. Киммерийцы. Киев: Наук. думка, 1976. 224 с.
83. Тереножкин А. И. Погребение бронзового века у с. Солонцы Херсонской области // Археологія. 1964. Т. XVI. С. 202–207.
84. Тощев Г. Н. Памятники белозёрского периода у с. Струмок Одесской области // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наук. думка, 1984. С. 24–32.
85. Фабріціус І. Червоні роки 1917–1927 // Літопис музею. Херсон, 1927. Вип. 8. С. 8–9.
86. Чередніченко М. М. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я // Археологія. 1986. Вип. 22. С. 3–21.

- 87.Черных Е. Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР. Москва: Наука, 1976. 302 с.
- 88.Черных Е. Н., Кузьминых С. В. Древняя металлургия Северной Евразии. Москва: Наука, 1989. 320 с.
- 89.Черняков И. Т. Красномаяцкий клад литейщика // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея за 1963 г. Одесса, 1965. С. 87–123.
- 90.Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. Киев, 1985. 170 с.
- 91.Черняков И. Т. Киммерийские курганы близ устья Дуная // Скифы и сарматы. Киев: Наук. думка, 1977. С. 29–36.
- 92.Шарафутдинова И. Н. Бронзовые украшения сабатиновской культуры (к вопросу о контактах) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наук. думка, 1987. С. 69–86.
- 93.Шевченко Н. П. Новые памятники раннего железного века на юге Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. Киев: Наук. думка, 1987. С. 140–148.
- 94.Щепинский А. А. Погребение начала железного века у Симферополя // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. 1962. Вып. 12. С. 61–64.
- 95.Эрлих В. Р. У истоков раннескифского комплекса. Москва: ГМИНВ, 1994. 145 с.
- 96.Bydlowski A. Mogily w Iachowicy // Swiatowit. 1905. № 6. S. 8–30.
- 97.Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabitkyw zioconych w Akademii UmiejktnoŃci z wycieczki archeologiczno-antropologicznŃj w roku 1877 // Zbiyr wiadomoŃci do Antropologii krajowŃj. Krakyw, 1878. T.II. S. 3-18.
- 98.Kostrzewski J. Przyczynki do epoki brazowej na Wolyniu // PA. z.2 (Rok 1926). Poznan, 1927. T.III. S. 113–115.

99. Kostrzewski J. Z badan nad osadnictwem wczesnej i srodkowej epoki bronzowej na ziemiach polskich // PA. 1924. T.II. S. 161–218.
100. Levitki O. Cultura Hallstattului canelat la rasarit de Carpati. Bucuresti, 1994.
101. Sulimirski T. Cmentarysco kurkhanove w Komarowie kolo Halicza i kultura komarowska // Spraw. PAU. 1936. 13 s.
102. Sulimirski T. Corded ware and globular amphorae North-East of the Carpathians. London, 1968. 227 s.
103. Tallgren A.M. La Pontide prescythique // ESA. Helsinki, 1926. II. 248 s.